

Isaiah Berlin, *Τρεις κριτικοί του Διαφωτισμού. Vico, Hamann, Herder*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2001

Ο Isaiah Berlin, που γεννήθηκε στη Ρίγα της Λετονίας το 1909, έζησε την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917, μετανάστευσε στην Αγγλία το 1921 με την οικογένειά του και πέθανε το 1997, υπήρξε ένας από τους κυριότερους διανοητές της Ευρώπης στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Το βιβλίο που παρουσιάζουμε αποτελεί μια συστηματική και συγχρόνως γλαφυρή επισκόπηση τριών κορυφαίων κριτικών του Διαφωτισμού-ορθολογισμού, ως προγράμματος ερμηνείας της ανθρώπινης ιστορίας και οργάνωσης του ανθρώπινου βίου. Όπως ο ίδιος σημειώνει, «Η θέση μου είναι πως ό,τι συνδέει αυτούς τους τρεις συγγραφείς είναι η αντιπάθειά τους στις θεμελιώδεις ιδέες του γαλλικού Διαφωτισμού, καθώς και η βαθύτητα και η ασίγηστη δύναμη των κριτικών στοχασμών τους γι' αυτές» (σ. 12).

Αν είναι αναμφισβήτητο ότι ο Διαφωτισμός υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα ρεύματα στην ιστορία της ανθρώπινης σκέψης και πράξης, κανείς δεν μπορεί επίσης να παραγνωρίσει την ισχυρή και πολύτροπη επίδραση που άσκησε ο ρομαντισμός και οι πρόδρομοί του στην ιστορία αυτή. Στον περιορισμένο χώρο που έχουμε στη διάθεσή μας, θα σταθούμε, αναγκαστικά, πολύ συνοπτικά στα σημαντικότερα, κατά τη γνώμη μας, σημεία του εν λόγω βιβλίου.

Σύμφωνα με τον Berlin, οι βασικές ιδέες του Vico μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα σημεία:

1. Η φύση του ανθρώπου δεν είναι, όπως από μακρού υπέθεταν, στατική και αμετάβλητη· το συμπέρασμα αυτό ισχύει

έστω κι αν υφίσταται κάποιος κεντρικός πυρήνας ή ουσία που παραμένει απαράλλακτος μέσα στην αλλαγή.

2. Αυτοί οι οποίοι κατασκευάζουν ή δημιουργούν κάτι, μπορούν να το κατανοήσουν όπως δεν μπορούν να το κατανοήσουν ως παρατηρητές του. Εφόσον οι άνθρωποι υπό μία έννοια κάνουν την ιστορία τους, την κατανοούν όπως δεν κατανοούν τον κόσμο της εξωτερικής φύσης που, καθώς δεν κατασκευάζεται, αλλά μόνο γίνεται αντικείμενο παρατήρησης κι ερμηνείας από τους ανθρώπους, δεν είναι κατανοητός κατά παρόμοιο τρόπο με τη δική τους εμπειρία και δραστηριότητα. Μονάχα ο Θεός, αφού έπλασε τη φύση, είναι σε θέση να την κατανοήσει πλήρως, απ' άκρου εις άκρον.

3. Ότι, ως εκ τούτου, η γνώση των ανθρώπων για τον εξωτερικό κόσμο, τον οποίο μπορούν να παρατηρούν, να περιγράφουν, να ταξινομούν, να συλλογίζονται και συνάμα να καταγράφουν τις κανονικότητές του σε χώρο και χρόνο, διαφέρει κατ' αρχήν από τη γνώση τους για τον κόσμο που οι ίδιοι δημιουργούν και ο οποίος υπακούει στους νόμους που επέβαλαν οι ίδιοι στα δημιουργήματά τους.

4. Ότι υπάρχει ένα γενικό υπόδειγμα που χαρακτηρίζει όλες τις δραστηριότητες κάθε δεδομένης κοινωνίας· ένας κοινός τύπος αντανακλώνμενος στη σκέψη, στις τέχνες, στους κοινωνικούς θεσμούς, στη γλώσσα, στους τρόπους ζωής και δράσης ολόκληρης της κοινωνίας.

5. Ότι τα δημιουργήματα του ανθρώπου -νόμοι, θεσμοί, θρησκείες, τελετουργικά,

έργα τέχνης, γλώσσα, τραγούδι, κανόνες συμπεριφοράς και τα ανάλογα— δεν είναι τεχνητά προϊόντα δημιουργημένα για να παρέχουν ευχαρίστηση, ή για να εξυψώνουν, ή να διδάσκουν σοφία, ούτε όπλα σκόπιμα επινοημένα ώστε να χειραγωγούν ή να κατεξουσιάζουν ανθρώπους, ή να παράγουν την κοινωνική σταθερότητα, αλλά φυσικές μορφές αυτοέκφρασης, επικοινωνίας με άλλους ανθρώπους ή με το Θεό.

6. Από εδώ συνάγεται ότι τα έργα τέχνης δεν πρέπει να κατανοούνται, να ερμηνεύονται, να αξιολογούνται, με βάση αιώνιες αρχές και κριτήρια έγκυρα για όλους τους απανταχού ανθρώπους, αλλά με ακριβή σύλληψη του σκοπού και άρα της ειδικής χρήσης συμβόλων ιδίως της γλώσσας, που ανήκουν αποκλειστικά στο χρόνο και το χώρο τους, στο δικό τους στάδιο κοινωνικής ανάπτυξης.

7. Ότι, επομένως, πέραν των παραδοσιακών κατηγοριών γνώσης —a priori / παραγωγική, a posteriori / εμπειρική, που παρέχονται από την κατ' αίσθηση αντίληψη και επικυρώνονται από την αποκάλυψη— θα πρέπει τώρα να έχουμε κατά νου μια νέα ποικιλία, την ανασυνθετική φαντασία. Για τον Vico, η φαντασία είναι τρόπος για να γίνει κατανοητή αυτή η διαδικασία κοινωνικής αλλαγής και ανάπτυξης διαμέσου του συσχετισμού της, ουσιαστικά θεωρώντας ότι εξωτερικεύεται, με την παράλληλη μεταβολή ή εξέλιξη του συμβολισμού δυνάμει του οποίου οι άνθρωποι επιδιώκουν να την εκφράσουν.

Όσον αφορά τον Herder, κι αυτός επίσης προσπάθησε να ανασκοπήσει το σύνολο της γνώσης των καιρών του, αναπτύσσοντας μερικές από τις πιο τολμηρές και ριζοσπαστικές ιδέες.

1. Ο Herder υποστήριξε ότι οι άνθρωποι, προκειμένου ν' αναπτύξουν ολοκλη-

ρωμένα τις ικανότητές τους και να φθάσουν έτσι στο μέγιστο βαθμό τελειότητας, οφείλουν ν' ανήκουν σ' ευπροσδιόριστες κοινοτικές ομάδες, καθεμιά με τη δική της νοοτροπία, το δικό της στίλ, τις δικές της παραδόσεις και ιστορικές μνήμες και τη δική της γλώσσα. Από την τοποθέτηση αυτή απορρέει και η πολεμική του στον πολιτικό συγκεντρωτισμό και τον ατομικισμό. Εάν απορρίπτει τον ατομικισμό, απεχθάνεται εξίσου το κράτος, το οποίο καταναγκάζει και ακρωτηριάζει την ελεύθερη προσωπικότητα των ανθρώπων. Το κοινωνικό του όραμα είναι αντίθετο προς την κυβέρνηση, την εξουσία, την κυριαρχία.

2. Οι δημιουργικές δραστηριότητες των ανθρώπων δεν πρέπει να νοούνται ως παραγωγή αντικειμένων για χρήση, ή απόλαυση, ή εκπαίδευση, αλλά ως ομιλούσες φωνές, ως εκφράσεις ατομικών οραμάτων ζωής που δεν γίνονται κατανοητά με ορθολογική ανάλυση, δηλαδή με την ανατομή στα συστατικά τους στοιχεία, ούτε με εξαντλητική ταξινόμηση κάτω από έννοιες, παρά μόνο με την Einfuhlen-εναίσθηση, προσόν ενός καλλιτέχνη προικισμένου με ιστορική διόραση και φαντασία.

3. Ενεργοποίησε την ιδέα ότι, εφόσον ο εκάστοτε πολιτισμός έχει τη δική του νοοτροπία και το δικό του τρόπο ζωής και σκέψης, αισθαντικότητας, εφόσον δημιουργεί δικά του συλλογικά ιδεώδη, ένεκα των οποίων συνιστά πολιτισμό, μπορεί πραγματικά να κατανοηθεί και να κριθεί μόνο βάσει της δικής του κλίμακας αξιών, των δικών του κανόνων σκέψης και δράσης, κι όχι εκείνων κάποιας άλλης κουλτούρας: πολύ δε λιγότερο βάσει κάποιας οικουμενικής, απρόσωπης, απόλυτης κλίμακας, όπως εκείνη που οι γάλλοι philosophes φαίνεται να πίστευαν πως διέθεταν, όταν τόσο αλαζονικά και απερίσκεπτα αποτιμούσαν κάθε

κοινωνία, του παρελθόντος ή του παρόντος, εγκωμιάζοντας ή καταδικάζοντας το τάδε ή το δεινά άτομο, πολιτισμό ή εποχή, υψώνοντας ορισμένα ως καθολικά πρότυπα κι απορρίπτοντας άλλα ως βάρβαρα ή φαύλα ή παράλογα. Πρόκειται για τη δριμύτατη καταγγελία μιας μυθικής αντίληψης περί προόδου, δεσποζουσας τον 18ο αιώνα.

Στο σημείο αυτό θέλουμε να κάνουμε δύο κριτικές παρατηρήσεις. Πρώτο: Ο ισχυρισμός του Berlin ότι η ερμηνευτική προσέγγιση του Vico στο θρησκευτικό φαινόμενο και τις άλλες μορφές της κοινωνικής συνείδησης είναι συναφής με εκείνη του Μαρξ, είναι κατά τη γνώμη μας αβάσιμος (σσ. 123-4). Θα δώσουμε το λόγο στον ίδιο τον Μαρξ: «Μια κριτική ιστορία της τεχνολογίας θ' απόδειχνε γενικά πόσο λίγο ανήκει σ' ένα μόνο άτομο οποιαδήποτε εφεύρεση του 18ου αιώνα. Ο Δαρβίνος έστρεψε την προσοχή στην ιστορία της φυσικής τεχνολογίας, δηλαδή στη διαμόρφωση των οργάνων των φυτών και των ζώων. Δεν αξίζει μήπως την ίδια προσοχή η ιστορία της διαμόρφωσης των παραγωγικών οργάνων του κοινωνικού ανθρώπου, της υλικής βάσης κάθε ιδιαίτερης κοινωνικής οργάνωσης; Και δε θα 'ταν πιο εύκολο να γραφτεί αυτή η ιστορία, μια και, όπως λέει ο Βίκο, η ιστορία των ανθρώπων διακρίνεται από την ιστορία της φύσης κατά το ότι τη μια τη φτιάχνουμε εμείς, ενώ την άλλη δεν τη φτιάχνουμε εμείς; Η τεχνολογία αποκαλύπτει την ενεργό στάση του ανθρώπου απέναντι στη φύση, το άμεσο προτσές παραγωγής της ζωής του και επομένως και των κοινωνικών συνθηκών της ζωής του και των πνευματικών παραστάσεων του που πηγάζουν από αυτές. Ακόμα και κάθε ιστορία της θρησκείας που κάνει αφαίρεση απ' αυτή την υλική βάση δεν είναι κριτική. Και πραγματικά, είναι πολύ πιο εύκολο να βρει

κάνεις με την ανάλυση τον επίγειο πυρήνα των θρησκευτικών νεφελώδινων παραστάσεων, παρά, αντίστροφα, από τις κάθε φορά πραγματικές συνθήκες ζωής να συνάγει τις θρησκευτικές μορφές τους. Ο τελευταίος αυτός τρόπος είναι η μοναδικά υλιστική και επομένως επιστημονική μέθοδος. Οι ελλείψεις του αφηρημένα φυσικοεπιστημονικού υλισμού, που αποκλείει το ιστορικό προτσές, φαίνονται κιόλας από τις αφηρημένες και ιδεολογικές παραστάσεις των εκπροσώπων του, μόλις τολμήσουν να ξεμυτίσουν έξω από την ειδικότητά τους» (Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. 1, εκδ. ΣΕ, Αθήνα 1978, σ. 387).

Όσον αφορά την αστική ιδεολογία της προόδου –θεμελιώδης συνιστώσα εκτός του Διαφωτιστικού-ορθολογικού προτάγματος–, η οποία διατυπώθηκε τον 18ο αιώνα, αλλά γνωρίζει στις μέρες μας το απόγειο της επιρροής της, η διεισδυτικότερη απομυθοποίηση και ανασκευή της συναντάται στο κορυφαίο έργο του Μαρξ, το: *Das Kapital*. «Στο μεταξύ είναι καθαρό πως όταν σ' έναν οικονομικό-κοινωνικό σχηματισμό δεν επικρατεί η ανταλλακτική αξία, αλλά η αξία χρήσης του προϊόντος, η υπερεργασία περιορίζεται από ένα στενότερο ή ευρύτερο κύκλο αναγκών, ο χαρακτήρας όμως της ίδιας της παραγωγής δε γεννάει μια απεριορίστη ανάγκη υπερεργασίας. Αιτία εμφανίζεται γι' αυτό η υπερβολική εργασία στην αρχαιότητα, όταν πρόκειται ν' αποκτηθεί η ανταλλακτική αξία στην αιτοτελή χρηματική της μορφή, στην παραγωγή χρυσού και ασημιού. Καταναγκαστική δουλειά μέχρι θανάτου είναι εδώ η επίσημη μορφή της υπερεργασίας. Φτάνει να διαβάσει κανείς το Διόδωρο το Σικελιώτη. Ωστόσο στον αρχαίο κόσμο αυτές είναι εξαιρέσεις. Μόλις όμως οι λαοί που η παραγωγή τους κινείται ακόμα στις κατώτερες μορφές της

εργασίας του δούλου, της αργαρείας κ.λπ. τραβηχτούν σε μια παγκόσμια αγορά που κυριαρχείται από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και κάνει κύριο συμφέρον την πώληση των προϊόντων τους στο εξωτερικό, προστίθεται στις βάρβαρες φρικαλεότητες της δουλείας, της δουλοπαροικίας κ.λπ., η πολιτισμένη φρικαλεότητα της υπερβολικής εργασίας. Γι' αυτό, η εργασία των μαύρων στις νότιες πολιτείες της αμερικάνικης ένωσης διατηρούσε κάποιο μετριοπαθή πατριαρχικό χαρακτήρα, όσο η παραγωγή απέβλεπε, κυρίως, στην κάλυψη των άμεσων αναγκών των δουλοκτητών. Στο βαθμό όμως που η εξαγωγή μπαμπα-

κιού γινόταν ζήτημα ζωτικού συμφέροντος των πολιτειών αυτών, η υπερβολική εργασία του μαύρου και πού και πού η ανάλωση της ζωής του μέσα σε επτά χρόνια εργασίας, γινόταν παράγοντας ενός υπολογισμένου και υπολογιστικού συστήματος. Δεν επρόκειτο πια για την απόσπαση απ' αυτόν μιας ορισμένης μάζας ωφέλιμων προϊόντων. Επρόκειτο στο εξής για την παραγωγή της ίδιας της υπεραξίας» (Κ. Μαρξ, ό.π., σσ. 246-7). Απομυθοποίηση χωρίς τη διολίσθηση στον ιστορικό αγνωστικισμό και σχετικισμό.

Δημήτρης Δημητούλης